

ULUSLARARASI
BERGAMA
SEMPOZYUMU

APRIL 7-9 NISAN 2011

INTERNATIONAL
BERGAMA
SYMPOSIUM

ULUSLARARASI BERGAMA SEMPOZYUMU

APRIL
7-9
NISAN
2011

Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi,
Tıp ve Eczacılık, Çok Kültürlülük, Dil Bilimi,
Turizm, Tarım ve Hayvancılık, Kentleşme ve
Peyzaj, Çevre, Halk Bilimi ve Günlük Yaşam,
Bölgesel Kalkınma

BİLDİRİLER İÇİLT

ULUSLARARASI BERGAMA SEMPOZYUMU
INTERNATIONAL BERGAMA SYMPOSIUM
07 – 09 Nisan 2011

I. CİLT

BERGAMA BELEDİYESİ YAYINLARI

ULUSLARARASI BERGAMA SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL BERGAMA SYMPOSIUM

07 – 09 Nisan 2011

I. CİLT

ISBN: 978-605-62152-9-2

Birinci Baskı: Aralık 2011, İzmir

© Bu kitabın yayın hakkı Bergama Belediyesi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Yayımlanan bildiri metinlerindeki yazı, fotoğraf, harita, illüstrasyon, yazım noktalama vb. konularındaki tüm sorumluluklar yazarına aittir.

BERGAMA BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Ertuğrul Mah. Eski Belediye Cad. No:1 Bergama / İZMİR

Telefon: 0232 632 80 05 (Santral)

Faks: 0232 633 20 12

www.bergama.bel.tr

e-ileti: info@bergama.bel.tr

Editörler:

Yrd. Doç. Engin ÖNEN

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER

Nail ÇETİN

Kapak Tasarım:

Esi TAVİLOĞLU

Basıma Hazırlık:

Egetan Basın Yayın Tanıtım San. Tic. Ltd. Şti.

1469 Sokak No: 32 Daire:103 35220 Alsancak/İzmir

Tel.: 0232 421 08 96

e-ileti: egetan96@gmail.com

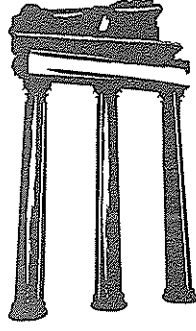
Baskı ve Cilt:

Lamineks Matbaacılık Dijital Baskı İşl. San. Tic. Ltd. Şti.

5627 Sokak No:37 Çamdibi/İzmir

Tel: 0232 433 33 55 • Faks: 0232 457 30 33

www.lamineks.com.tr

ULUSLARARASI
BERGAMA
SEMPOZYUMU

APRİL 7-9 NİSAN 2011

INTERNATIONAL
BERGAMA
SYMPOSIUM

ULUSLARARASI
BERGAMA
APRİL
7-9
NİSAN
2011

Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi,
Tıp ve Eczacılık, Çok Kültürlülük, Dil Bilimi,
Turizm, Tarım ve Hayvancılık, Kentleşme ve
Peyzaj, Çevre, Halk Bilimi ve Günlük Yaşam,
Bölgesel Kalkınma

BİLDİRİLER
I.CİLT

SEMPOZYUM ONUR BAŞKANLARI

Prof. Dr. Candeğer YILMAZ
Ege Üniversitesi Rektörü Rektörü

Mehmet GÖNENÇ
Bergama Belediye Başkanı

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Yrd. Doç. Engin ÖNEN
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi - İZAUM
Müdürü

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM Md.
Yard.

Dr. Yurdagül Bezirgan ARAR
E.Ü.İletişim Fak.

Dr. Eren AKÇİÇEK
E.Ü. Tıp Fak. E. Öğretim Üyesi-İZAUM

Sefa TAŞKIN
Bergama Eski Belediye Başkanı

Prof. Dr. Ersin DOĞER
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM

Prof. Dr. Cüneyt KANAT
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM

Prof. Dr. Fehmi AKÇİÇEK
E.Ü. Tıp Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM

Prof. Dr. Ertan TAŞKAVAK
E.Ü. Bergama Meslek Yük. Okulu Müdürü

Prof. Dr. Erhan Vecdi KÜÇÜKERBAŞ
E.Ü. Ziraat Fak.

Stratis BALASKAS
Gazeteci – Yunanistan

Doç. Dr. Gözde EMEKLİ
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM

Yard. Doç. Dr. Zafer DERİN
E.Ü.Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi-İZAUM

Nail ÇETİN
Bergama Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler
Müdürü

Levent AKÇAY
Bergama Ticaret Odası Temsilcisi

Mustafa DURMAZ
Bergama Kültür Sanat Vakfı Temsilcisi

Macit GÖNLÜGÜR
Bergama Turizm Derneği Temsilcisi

SEMPOZYUM BİLİM KURULU

Dr. Eren AKÇİÇEK
E.Ü. Tıp Fak. E. Öğretim Üyesi-İZAUM

Prof. Dr. Gürbüz AKTAŞ
E.Ü. Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı
Müdürü

Prof. Dr. Zeki ARIKAN
E.Ü. Edebiyat Fak. E. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Ahmet ARSLAN
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Nuri BİLGİN
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Ersin DOĞER
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Ümit ERDEM
E.Ü. Ziraat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Tamer GÜNERİ
E.Ü. Eczacılık Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Asaf KOÇMAN
E.Ü. Edebiyat Fak. E. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Hasan MALAY
E.Ü. Edebiyat Fak. E. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Ercan TATLIDİL
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
E.Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Salih ÖZBARAN
D.E.Ü. Buca Eğitim Fak. E. Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Bülent ÖZKAN
E.Ü. Ziraat Fak. Öğretim Üyesi

**SEMPOZYUM KOORDİNATÖRLERİ
SEKRETERYA**

Dr. Yurdagül Bezirgan ARAR
E.Ü. İletişim Fakültesi

Nail ÇETİN
Bergama Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler
Müdürü

İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ / OPENING

- 9 • MEHMET GÖNENÇ / Bergama Belediye Başkanı
11 • PROF. DR. CANDEĞER YILMAZ / Ege Üniversitesi Rektörü
15 • YARD. DOÇ. DR. ENGİN ÖNEN / Sempozyum Düzenleme Kurulu Üyesi
17 • ENDER YORGANCILAR / TOBB YK Üyesi ve Ege Bölgesi Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanı
19 • AHMET ERTAN YÜCEL / Bergama Kaymakamı
21 • HALUK TUNÇSU / İzmir Vali Yardımcısı

BİLDİRİLER

Arkeoloji / Archeology

- 24 • BARBARA HOREJS • *Bergama and the Bakırçay Vally in Prehistory/Tarih Öncesinde Bergama ve Bakırçay Vadisi*
37 • MARTIN BACHMANN • Bergama - Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Son Zamanlarda Yaptığı Restorasyon Çalışmaları
48 • MARTIN SEELIGER • Atarneus, Elaia ve Atarneus Antik Kenti'nde Bergama'nın Jeoarkeolojik Çevre Araştırması
66 • YÜKSEL GÜNGÖR • Hellenistik Dönem Bergama Krallık Dönemi Şehir Yasaları
75 • YUSUF SEZGİN • Antik Çağda Pergamon Aigai İlişkileri
87 • HELMUT MULLER • *Pergamon as Center of the Roman Imperial Cult*
95 • HÜSEYİN ÜRETEK • Mamurt Kale: Philetairos ve Kent Dışı Philetairos Vakfı

Tarih / History

- 108 • CAFER ŞEN • Onay Sözer'in İsis'in Düğümü Romanında Bergama Tarihi ve Kızıl Avlu Üzerine Tartışmalar
133 • SEFA TAŞKIN • Pergamon Kadınları
141 • AHMET GÜRLEK • Kütüphanecilik Tarihimizde Bergama Kütüphanesi'nin Önemi
158 • MURAT TOZAN • Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler ve Çeşitli Görüşler
179 • MUZAFFER DEMİR • Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos'un Vasiyeti
200 • AYSUN SARIBEY HAYKIRAN • Aydın Vilayet Salmelerine Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında Bergama Kazası
217 • MARIA BALASKAS • Bergama'daki Rum Cemiyetinin Eğitim Sistemi (1870-1922)
221 • ALBRECHT MATTHAEI • Atarneus and Lysimacheia (?) - Report from an archaeological Survey in the Surroundings of Pergamon
228 • STRATIS BALASKAS • Karaosmanoğlu Döneminden (1921), 1914'e Kadar Bergama'daki Rum Cemiyetinin Toplumsal Örgütlenmesi
234 • FEVZİ ÇAKMAK • Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Bergama'da Siyaset Hayatı (1946-50)
246 • FELIX PIRSON • Bergama ve Onun Denizcilik Uydusu Elaiası: (Elia Antik Kenti-Kazıkbağlar-Zeytindağ) Hellenistik Başkent'in Kentsel Alanı ve Bölgesi Üzerine Yeni Bir Araştırma

- 254 • TOMOKO KANO - WANVWEN HUANG • Bergama'da Sürdürülebilir Kalkınma ve Kültür Turizmi İçin İşbirliği
262 • MUSTAFA DAŞ • Bizans Dönemi Bergama
268 • KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN • Bergama'da Türk Hakimiyetinin Başlaması: Karasioğulları Beyliği Döneminde Bergama
276 • BETÜL SAĞIT - GÜLTEKİN TEOMAN • Karesi Beyliği Sikkeleri
288 • AKİF ERDOĞRU • On Altıncı Yüzyılda Bergama Yörükleri

Sanat Tarihi / Art History

- 298 • KYRIL SYKİS • Bergama'daki Kiliseler, Bergama Rum Ortodoks Kilisesi
302 • STRATIS PSALTOU • Bergama'nın Arkeolojik Alan Tekstinde Dinsel Farklılıkların Birarada Bulunması
305 • NAĞME EBRU AYDENİZ • Bergama'da Cumhuriyet Dönemi Mimarlık Mirası
313 • ALTAN AFŞAR - G. ZENGİN - C. A. ZENGİN - Ç. KILICASLAN - O. YILMAZ - B. YILMAZ • Parşömenin Önemi, Üretimi ve Kullanım Olanakları
324 • DEMET SAĞLAM • Parşömen
333 • HAKKI ÖNKAL - ÖZKAN BİRİM • Bergama Ulu Cami'nin Yazıları Hakkında Düşünceler
348 • NECATİ KARAÇOBAN • Bergama Halk Kültürü, Gruplama ve Niteleme

Tıp ve Eczacılık / Medicine and Pharmacy

- 358 • AHMET ADİL TIRPAN - B. MEHMET AKARSU - SEDA AKARSU • Bergamalı Hekim Galenos
372 • AHMET YARAŞ • Antik Sağlık Merkezi Alliano ve Hastanesi
388 • HATİCE PALAZ ERDEMİR - HALİL ERDEMİR • Antonin Salgını ve Bergamalı Galenos
404 • ÖNDER ALTUĞ • Galenos, Asklepion ve Tıpta Yarattığı İlikler

Mamurt Kale: Philetairos ve Kent Dışı Philetairos Vakfı
Mamurt Kale: Philetairos and Philetairos' Country
Foundation

Hüseyin ÜRETEN

Öz

Bilindiği üzere İ.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında Pergamon Krallığı daha kuruluş yıllarındadır. Philetairos'un kendisine ait olan topraklar ise ancak Pergamon'un Kale Dağı'ndan görülebilen merkezi Kaikos Ovası ve onu sınırlayan dağ zincirinin yamaçlarını kapsayan bölge kadardı. Ayrıca Kaikos'un yukarısında ve oldukça yakınında Germe Vadisi boğazında Seleukosların bir sınır kalesi yani Nakrasa, sahilde ise Pitane kenti yer alıyordu.

Durum böyle olunca siyasi nüfuz kazanmak amacıyla muazzam servetini devreye sokan Philetairos, verimli Magnesia Ovası'na hükmetme yolu olarak bu dağı sağlam bir biçimde elde tutmak istemiş ve bunu komşularına ve düşmanlarına göstermek arzusuyla da Ana Tanrıça Meter'e bir tapınak vakfetmiştir.

Böylece, Aspendon Dağı üzerindeki Mamurt Kale, Pergamon inanç dünyasında Hellenistik Dönem boyunca yerleşimden uzak ama yerleşimle bağlantılı çok özel bir kutsal alan niteliğinde karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mamurt Kale, Pergamon Krallığı, Philetairos.

Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: hureten@adu.edu.tr – AYDIN

Abstract

As known, kingdom of Pergamon was in establishment phase in the first half of the IIIrd century BC. Philetairos' realm which could be seen from the Mount Kale of Pergamon was limited to the region including central Kaikos plain and the slopes of the chain of surrounding mountains. Additionally at the North and quite close to Kaikos a Seleucid frontier fort (or castle) called as Nakrasa was located in pass of Germe valley and city of Pitane at the shore.

In this situation, Philetairos who disposed his tremendous wealth in order to gain political influence wanted to control this mountain powerfully as a precondition of possessing fertile Magnesia plain and desiring to demonstrate this to his neighbors and adversaries, devoted a temple to Mother Goddess Meter.

Thus, Mamurt Kale on Mount Aspordenon appears to us a very speical sacred area (sanctuary) far from but connected to settlement in Pergamonian faith world during the Hellenistic Era.

Key Words: Mamurt Kale, Kingdom of Pergamon, Philetairos.

Bugün Bergama olarak bilinen antik Pergamon şehri düşünürümüzde şüphesiz Hellenistik Krallık Dönemi ön plana çıkar. 'Kale' olarak adlandırılan, denizden uzakta, şehri ani baskınlardan korumaya elverişli andezitten, izole bir tepesi üzerinde bulunan ve geçmişi Arkaik Döneme kadar uzanan yerleşme, Ataloslular'ın başkenti olarak kutsal alanlar, pazaryerleri, gymnasiumlar ve tiyatro gibi kamuya açık yapıların tüm örnekleriyle görkemli bir şekilde donatılarak, güçlü bir sur duvarıyla çevrilmişti. Bunun yanında belirli bir düzen gösteren konut alanları ve iyi planlanmış bir altyapı, özellikle su kaynağı bulunmayan tepede yaşanabilir hale getiren su temin sistemi, ileri teknik ve titiz bir çalışmayla oluşturulmuştur (Hoffmann, 2003: 37; ayrıca bkz. Radt, 2002).

Gerçekten İ.Ö. III. yüzyıl başlarına kadar az sayıda insanın yaşadığı küçük bir müstahkem mevki durumunda olan Pergamon, birçok rastlantının bir araya gelmesi sonucunda, kısa zamanda Hellenistik dünyanın en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kuşkusuz bunun en büyük etkeni, kenti yöneten Attalos hanedanının savaştan çok barışa yönelik politika uygulamış olmalarıdır. Bu yüzden Hanedanlık Dönemi, uzun kent tarihinin oldukça kısa, aynı zamanda tartışmasız en önemli kısmını kapsar. Daha İ.Ö. III. yüzyılda Karadeniz'in güney sahilindeki Tieion (Filyos-Hisarönü) kentinin yerlisi olan Philetairos adlı bir yönetici, İskenderin komutanlarından biri olan Lysimakhos tarafından Pergamon kalesinin komutanlığını ve burada korunmak üzere yerleştirilmiş 9.000 talanton'luk* büyük bir hazinenin bekçiliğiyle görevlendirilmişti. Bununla beraber, Suriye ve do-

ğunun efendisi Seleukos, Lysimakhos'un ülkedeki egemenliğine son vermek için Anadolu'da görüldüğü zaman, Philetairos efendisinin davasını terk ederek kaderini istilacı ile birleştirmiştir (Magie, 2001: 5-6; Strabon XIII. IV. 1; Pausanias I. 10. 4). Dahası bu ihanet girişimi ve Seleukos'un Magnesia ad Sipylum'un (Sipylus Dağı Yanındaki Magnesia) kuzeyinde yer alan Kurupedion'daki zaferi Philetairos'a (İ.Ö. 283-263) Pergamon'un sürekli sahipliğini sağlamıştır.

Philetairos döneminde Pergamon sınırlarının nerelere kadar uzandığını bilmek zor olmakla birlikte, bu konudaki bazı verileri değerlendirerek bir tahminde bulunmak mümkün. Örneğin, Philetairos Yund Dağı'nda Ana Tanrıça için bir tapınak inşa ettirdiğine göre, bu dağın kuzeye bakan yamacından itibaren Pergamon'a kadar uzanan düzlüğün hanedanlığa ait olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Kaikos'un (Bakırçay) denize döküldüğü sahil kesimi Pitane (Çandarlı) kentine ait olduğuna göre, kuruluş döneminde Pergamon topraklarının Ege Denizi'ne kadar ulaşmış olması olanak dışı görünmektedir. Yine aynı nehrin yukarı vadisinde Seleukoslar tarafından kurulmuş olan Nakrasa (Akrasos) adındaki askeri koloninin bulunması, Philetairos'un doğu yönünde yeni topraklar kazanmasını engellemekteydi. Çünkü o dönemde Pergamon'un kuzey ve doğu yönünde genişlemesi demek, çok sıkı dostluk ilişkileri içinde bulunduğu Suriyelilerle çatışması demektir. O halde, Philetairos'un Orta Kaikos'un vadisindeki egemenlik bölgesi kabaca, doğuda Soma'ya güneyde ise Yund Dağı'na kadar uzanan bir alanla sınırlı bulunmaktaydı (Malay, 1992: 18-19).

Yukarıda da söylendiği gibi, Pergamon Attalosların başkenti olarak kült alanlarıyla donatılmış ancak Kale'deki arazi olanakları yetersiz kalmış böylece hem aşağı şehirde hem de hanedanlığın egemen olduğu bölgelerde yeni kült alanlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun doğal sonucu olarak da Pergamon topraklarında din olgusu çok yaygın bir hale gelmiş, evlerde, küçük kutsal yerlerde, pazaryeri binalarında, gymnasiumlarda hatta kamuya açık başka yerlerde de tanrı(ça)lara tapınılmıştır. Dahası kraliyet ailesini bilim ve sanatın korumacılığı ışığında göstermeyi amaçlayan Attalos hanedanlığı, Pergamon'u ikinci bir Atina yapmak amacıyla çeşitli politikalar gütmüşler ve bunu da Grek dünyasının kutsal yerlerine ve kentlerine binalar ve başka adakların vakfedilmesi şeklinde göstermişlerdir. Anadolu'nun en eski devirlerinden itibaren çeşitli adlar altında, kaynağı Anadolu'da olmak üzere uluslar üstü bir nitelik kazanmış olan Büyük Ana Tanrıça bu konuda çok iyi bir örnek oluşturmaktadır (Üreten, 2004: 186).

Bu yazıda Pergamon inanç dünyasında Hellenistik Dönem boyunca yerleşimden uzak ama yerleşimle bağlantılı çok özel bir Ana Tanrıça kutsal alanı olan Mamurt Kale, hanedanlığın kurucu Philetairos'un uyguladığı dış politika girişimleri bağlamında, epigrafik ve arkeolojik buluntular ışığında, aşağıda genel özellikleriyle tanıtılmaktadır.

* 9.000 Talanton: Yaklaşık 2.700.000 Cumhuriyet Altını. Talanton (Talentum): Helenler de çeşitli zamanlarda ve çeşitli yerlerde değişkenlik gösteren ağırlık ve para birimidir. Genelde 26.196kg'dır. Roma İmparatorluk Çağı'nda geçerli olan Attik talentumu ise 20.40kg'ıdır.

Mamurt-Kale

Coğrafi Konumu

Günümüzde Mamurt-Kale olarak bilinen Ana Tanrıça Kutsal Alanı, antik Pergamon kentinin 30 km güneyinde uzanan Yund Dağı'nın en yüksek noktasının adıdır. Ashında üzerinde Ana tanrıça'nın tapınıldığı bu kült alanının adı, Aspordenon'dur. Bu isim, sonradan 'Dağların Ulu Anası' ya da 'Tanrıların Anası' da denilen Ana Tanrıça Meter'in de epitethonu olmuştur.

Augustus döneminin ünlü coğrafyacısı ve tarihçisi Amasiaeli (Amasya) Strabon (İ.Ö. 64 – İ.S. 19) bu yer hakkında şunları yazmaktadır:

"...O halde, Pergamon çevresindeki kayalık ve çıplak Aspordenon Dağı'na da 'Asporenon' dememiz gerekir. Bu dağın tepesinde Tanrılar Anası Asporene'ye ait bir tapınak vardır" (Strabon XIII. II. 6).

Yani Strabon'da geçen kayda göre, Tanrıça Aspordene (μητηρ Ασπορδηνη) olarak adlandırılan Ana Tanrıça'nın Tapınağı ve Kült Alanı, Pergamon civarındaki (περι Περγαμον) kayalık ve çıplak (τραχυ και λυπρον) Aspordenon Dağı'nın (Ασπορδηνην ορος) en yüksek noktasında yer almaktadır. (Res.1)

Tarihi

Yazıtlar ve sikkelerden elde edilen bilgiler dışında literatürde, Mamurt-Kale hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Mamurt-Kale'nin Pergamon'un zengin kült dokusu içinde yerel bir dağ tanrıçası olan Meter Aspordene'nin önemli bir kült merkezi olduğu bazı araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Strabon'dan başlayarak antik kaynaklar ve Meter Aspordene kültürüne ilişkin yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular tapınağın ve Meter kültürünün Pergamon'daki önemini vurgulamaktadır (Strabon XIII. II. 6; Conze und Schazmann, 1911; Ohlemutz, 1968: 175).

Mamurt-Kale'ye ilişkin 19. yüzyıl gezginlerince yapılan araştırmalar, 20. yüzyılda sürdürülmüş olan kazı ve araştırmalar öncesindeki bilgilerimizi oluşturmuştur.¹ Yazıtlar –bir tanesi adak, iki tanesi de onur yazıtı olmak üzere toplam üç adet yazıt- aracılığıyla yapı, Meter Aspordene'ye ait tapınak olarak kimlik kazanmıştır (Conze und Schazmann, 1911). Conze, 1910 yılında Iwanoff Vakfı'ndan aldığı maddi destek ve Osmanlı Hükümeti'nden de aldığı resmi izin sonucunda Eylül ayında Mamurt-Kale'de kazı çalışmalarına başlamıştır. 10 Eylül'de başlayan çalışmalar tam 18 gün sürmüş yani 28 Eylül 1910 tarihinde sona ermiştir. Conze ve Schazmann, kazı çalışmaları sonucunda gün ışığına çıkarılan tüm maddi kültür kalıntılarını da 'Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon' adlı kitap ile bilim dünyasına duyurmuşlardır. Bu eser, tapı-

1 Hakkında çok az bilgi sahibi olunan Yund Dağı, ilk kez 1887 yılında Schuchhardt tarafından görünmüştür. Schuchhardt, 12 Ocak 1888 tarihinde Berlin Akademisi'nde düzenlenen bir oturumda buradaki harabeler hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra Mamurt-Kale'yi ziyaret eden Philippson ile Berlet de ziyaretleri sonucunda gözlemlerini 'Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien' adlı eserde konu edinmişlerdir. Bkz. Conze und Schazmann, 1911.

nak ve kutsal alanda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular göz önünde bulundurulduğunda, başlangıç dönemi karanlıklar içinde kalan Ana Tanrıça Kültü'nün bir tapınak formuna Philetairos döneminde kavuştuğunu; tapınak ve altarın yapım tekniği göz önünde bulundurulduğunda ise Philetairos sonrası bir dönemde büyük bir onarımdan geçtiğini ortaya çıkarmıştır. Attaloslar tarafından büyük değer verilen kültün devamına ilişkin bilgilerimizi destekleyen başka bir kanıt da çalışmalar sırasında ele geçirilen 50 adet sikkenin Dr. Kurt Regling tarafından okunmasına dayanmaktadır (Conze und Schazmann, 1911: 42-43).

Mamurt-Kale Meter Aspordene Kutsal Alanı ve Tapınımına Dair Kanıtlar

Anadolu'da ilk izlerine Kyzikos'ta (Balıkesir/Erdek) rastlanan ancak bu kentle sınırlı kalmayarak çeşitli kentlerde tapınıldığı kanıtlanan Ana Tanrıça'ya Pergamon ve civarında da tapınıldığı bilinen bir gerçektir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Mamurt-Kale'nin Dağ Tanrıçası Meter Aspordene'nin kült merkezi olarak tanınması ve yorumlanmasına bölgede yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular çok büyük bir katkı sağlamıştır. Tanrıça, olasılıkla diğer kült bölgelerinde olduğu gibi, Aspordenon Dağı'nda da 'o dağın tanrısı' anlamında toponym bir isim olan 'Aspordene' epithonunu almıştır.²

Antikçağ yazarı Strabon'un da belirttiği gibi, kayalık ve çıplak bir tepe üzerinde kurulan kutsal alanda Meter Aspordene'nin tapınım gördüğü, Alman Arkeoloji Enstitüsü adına sürdürülen kazılar sırasında gün ışığına çıkarılan üç epigrafik buluntuyla da belgelenmektedir:

Meter Aspordene kültü ile ilişkili Mamurt-Kale'de ele geçen ilk epigrafik buluntu, tapınak çevresinden gelen ve tapınağa ait olduğu anlaşılan üç blok halindeki arşitrav parçaları üzerindeki tek satırlık yazıttır (Conze und Schazmann, 1911: 21). "Attalos'un oğlu Philetairos 'bu tapınağı' Tanrılar'ın Anası'na 'adadı'" yazıtından anlaşılan burada tanrıçanın tapınım gördüğü kült yeri, Attalos hanedanlığının kurucusu Philetairos tarafından inşa ettirilmiştir. (Res.2)

Aspordene kültüne ait diğer bir epigrafik buluntu ise Philetairos'un kardeşi Attalos³ tarafından karısı adına yaptırılan bronz bir heykel kaidesi üzerinde bulunan onur yazıtıdır.

İki satırlık bu yazıt, Pergamon kral hanedanlığının diğer bir üyesi olan Attalos'un Seleukos komutanı I. Antiokhos'un kızı olan eşi Antiokhis'in bronzdan bir heykelini Tanrıça'nın Tapınağı'na adadığını belgelemektedir. Büyük olasılıkla Mamurt-Kale Ana Tanrıça Kült Alanı, hanedanlık kurucusu Philetairos ile kazandığı saygınlığını Hellenistik Dönem boyunca aynı şekilde koruyarak asla yitirmemiştir (Conze und Schazmann, 1911: 38; Ohlmutz, 1968: 178).

Aspordene kültü ile ilgili son epigrafik buluntu da Rahibe Metreis'in Kral I.

² Tanrıların Anası olan Kybele'nin toponym epithonları hakkında bkz. Çapar, 1979a: 172vd.

³ Pergamon yöneticileri arasındaki akrabalık bağı hakkında bkz. Strabon XIII. IV. 2; Malay, 1992: 25.

Attalos Soteris'a şükranlarını sunduğu üç satırlık yazıttır (Conze und Schazmann, 1911: 6-7; Ohlemutz, 1968: 178). 0.60 cm genişliğinde, 0.083 cm yüksekliğinde ve 0.485 cm derinliğinde ve 0.028 cm harf kalınlığında olan yazıt, İ.Ö. 3. yüzyıl sonu ile 2. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Bronz bir heykel kaidesi üzerinde bulunan Yunanca yazıttan, tapınakta görev yapan Rahibe Metreis'in tapınağa yaptığı cömert bağışlar nedeniyle Kral I. Attalos Soteris'a şükranlarını ifade ettiği öğrenilmektedir.

Yukarıda sözü edilen üç yazıtın da buluntu yeri Pergamon civarındaki Mamurt-Kale Meter Aspodene Kutsal Alanı'dır. Demek ki söz konusu epigrafik kanıtlar ışığında Ana Tanrıça, Attalos hanedanlığının üyeleri başta olmak üzere tüm Pergamon vatandaşları tarafından en az şehir merkezindeki tanrı(ça)lar kadar saygı görmektedir.

Nitekim sadece tapınakta değil tapınak çevresinde de çok sayıda arkeolojik buluntu gün ışığına çıkarılmıştır. Alexander Conze tarafından ifade edilen buluntuların en önemlileri, hiç kuşku yok ki, uzun mantolu ve örgülü saçlarıyla sağ elini yukarı kaldıran bir figürü üzerinde taşıyan altın bir levha ile değerli bir taştan yapılmış, ayaklarından birin havaya kaldırmış şekilde resmedilen bir aslan heykelidir.

Ayrıca tapınak tabanında ve tapınağın doğu tarafındaki hol ile tapınak arasında pişmiş topraktan imal edilmiş özellikle heykeltıraşlık yapıtlarında ve sikkelerde görmeye alışkın olduğumuz Ana Tanrıça tasvirleri şeklinde – ayakta ya da oturur pozisyonda başında surlu bir taç, tamamen giyimli, elinde tympanum (davul), dizlerinde bir aslan ya da iki yanında birer aslan - sayısız kült objeleri bulunmuştur. (Res.3) Conze'ye göre birer kırsal sanat çalışmasının ürünü olan bu eserler, olasılıkla, Hellenistik Dönem'e ait olmalıdır (Conze und Schazmann, 1911).

Burada, Ana Tanrıça kültüne ilişkin çok önemli bir bilgi sunan ve Conze'nin Mamurt-Kale'deki bilimsel araştırmaları topluca sunduğu eserde de tanıttığı, kilden yapılmış üzerinde flüt çalan bir erkek tasviriyle ATTIN yazısının bulunduğu kırık kap parçasını belirtmek yerinde olacaktır (Conze und Schazmann, 1911). (Res.4)

Aynı şekilde Ana Tanrıça'nın çok iyi bilinen bir efsanesinde de burada kısaca söz etmek isterim.

"Attis, bir Phrygia tanrısı. Tanrıların Anası Kybele'nin arkadaşı. Attis kültü, Hellen dünyasında, sonra da Roma'da yayıldıkça, efsanesi de gelişmiştir. Başlangıçta Attis, Agdistis ile Saggarios ırmağının nymphası (ya da kızı) Nana'nın oğlu olarak gösteriliyordu. Hermafrodit olan Agdistis, Attis'e âşık oldu ve onu delirtti. Attis, deliliğin etkisiyle orgiastik bir toplantı sırasında kendi erkeklik organını kestiği gibi, seyircilerin de kendisiyle birlikte aynı işi yapmalarına sebep oldu. Bu mitos, Kybele'nin Asya kültüründe gerçekten cereyan eden bu türden sahnelerin transpozisyonundan başka bir şey değildir. Efsanede, Attis, uzvu kesildiği için ölür; ama ölümünde adeta gizli bir hayat gücü vardır ve mezarından çiçekler fişkirir." (Grimal, 1997: 112).

Görüldüğü gibi, mitolojide bir Phrygia tanrısı olarak geçen Attis, aslında Büyük Ana Tanrıça'nın (Kybele) bitkiler âlemi üzerindeki fonksiyonu ile birleştirilmiş ve tapınımı da Phrygia'da merkezlenmiş, tanrıçanın aşığı genç bir bitki tanrısı olarak tanınmaktadır. Böylece kökeninin Mezopotamya'ya kadar indiği, Sümerlerin aşk ve savaş tanrıçası İnanna'nın kocası Doğa ve Bereket Tanrısı Dumuzi ile aynı olduğu çoktan kanıtlanan Attis, kışın ölen ve ilkbaharda dirilen, doğa güçlerini simgeleyen bir tanrı olarak tapınılmıştır. Çünkü o, tanrıçanın her şeyidir (Grimal, 1997: 112; Çapar, 1979b: 177-178).

Pergamon kentinin kültler mozaiği içerisinde Aspendene epitethonu ile karşımıza çıkan Ana Tanrıça'nın kült yeri, yukarıda da söylediğimiz gibi, Pergamon'un güneyindeki Aspendon Dağı'dır. Başka bir deyişle, Dağların Ulu Anası Meter Aspendene kültüne ilişkin arkeoloji, epigrafi ve numismatik bilimlerinin ortak verilerinin ışığında Mamurt-Kale'de İ.Ö. III. yüzyıl başlarında Dor tarzında inşa ettirilmiş bir Meter Theon Tapınağı hakkında kesin bir yaklaşım için yeterli bilgiye sahibiz.⁴

Kuzey-güney yönünde uzanan ve cephesi güneye bakan tapınak, trakit taşından yapılmış olup, çevresinde bulunan tek odalı yapılarla⁵ birlikte temenos alanı içinde bulunmaktadır. Alçak bir podyuma ve tipik Dor yapılarında gördüğümüz gibi üç basamaklı krepise sahip olması nedeniyle Mamurt-Kale Ana Tanrıça Tapınağı, küçük tapınakların merdivenli kaidelerine en iyi örneği vermektedir (Serdaroğlu, 2004. 147). 12.90 x 9.60 m ölçülerinde bir alan üzerine oturan yapının stylobate 11.35 x 7.20 m'dir ve cellaya giriş sağlayan kapının genişliği ise 1.60 m'dir (Conze und Schazmann, 1911: 18). Anteler arasında yivsiz tamburlardan oluşan 2 adet sütun bulunan yapının ön tarafında, sunağa bakan cephede, törenlerde görevlilerin ayinleri yönetmelerine olanak sağlayacak genişlikte bir düzlem ve bunun ortasında tam cellanın girişine denk gelecek şekilde ortada, yapıya ulaşımı sağlayan üç basamaktan oluşan dar bir merdiven yer almaktadır. Templum in antis planlı tapınak, kareye yakın bir cellaya ve derin bir pronaosa sahip olması ile farklı bir plan sergilemektedir. Cellanın arka tarafında, olasılıkla kült heykelinin kaidesine ait olan 'U' şeklinde podyum izleri görülmektedir. (Res.5) Üçlü triglif-metop sistemine göre inşa edilen tapınağın üstyapısına ait mimari parçalar arasında üzerinde yazıtı bulunan arşitrav bloğu ve triglif-metop frizine ait bloklar bulunmuştur ve bu malzemeler doğrultusunda tapınağın restitüsyonu yapılmıştır. Söz konusu restitüsyonda sütun yükseklikleri 4.90 m olarak verilmiştir (Conze und Schazmann, 1911: 4). (Res.6)

Kutsal alanın ortasına denk gelen noktada tapınak önünde bir sunak bulunmaktadır. Sunak ile tapınak arasındaki plan ilişkisi biraz farklıdır. Tapınak ku-

- 4 Pergamon'da dört tane, hemen yanı başındaki Mamurt-Kale'de bir tane olmak üzere toplam beş adet Dor tarzında tapınak, Hellenistik Dönem'de inşa ettirilmiştir. Bu rakam, Anadolu'da bir kentte bulunan en fazla Dor tarzında inşa ettirilen tapınak sayısını vermektedir. Tapınaklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akkurnaz, 2007.
- 5 Bu yapıların kutsal alanı ziyarete gelenler tarafından konaklamak amacıyla kullanıldığı, bunun yanında tapınağın batı tarafında daha komplike bir yapının da tapınak görevlilerinin evleri olduğu düşünülmektedir. Bkz. Conze und Schazmann, 1911.

zey-güney yönlü iken sunak doğu-batı yönünde yapılmıştır ve batısında üç basamaklı merdiven yer almaktadır.

Demek ki Pergamon kentinin güneyinde uzanan Yund Dağı'nın en yüksek noktasında yer alan Mamurt-Kale ile özelleşen Meter Theon Tapınağı'nın ne zamandan beri var olduğu sorusunun kesin cevabı açıktır. Çünkü Meter Aspodene kült alanındaki kazılarla ele geçen epigrafik, numismatik ve diğer arkeolojik malzemeye göre Ana Tanrıça Tapınağı, İ.Ö. III. yüzyıl başlarında Pergamon'un kurucusu Philetairos tarafından inşa ettirilmiştir.

Kimdi bu Philetairos? Ve Yund Dağı'nın en yüksek noktasına neden Meter Aspodene için bir tapınak yaptırmıştı? Şimdi kısaca bu sorulara yanıt vermeye çalışalım.

Philetairos (İ.Ö. 283 – 263), Karadeniz'in güney sahilindeki Tieion kentinde doğmuştur. Antikçağ yazarlarından Strabon, kurucu Philetairos hakkında şunları yazmaktadır: "...Büyük İskender'in haleflerinden olan Agathokles'in oğlu Lysimakhos'un hazinesini koruduğu yerd. Pergamon halkı dağın tepesinde iskân edilmişti; koni şeklinde olan dağ dik yamaçlıydı. Bu dağın ve dokuz bin talanton'a varan hazinenin korunması, çocukluğundan beri hadım olan Tieion'lu Philetairos'a verilmişti. Çok kalabalık bir cenaze töreninde dadısının kucığında bulunan bebek Philetairos, sıkıştırılmaktan ötürü hadım olmuştu. O, çok iyi yetiştirilmiş olduğundan bu güvene layık oldu. Bir süre Lysimakhos'a sadık kaldı. Fakat ona iftira eden Lysimakhos'un karısı Arsinoe'yle arasında anlaşmazlık vardı. Bu yüzden Philetairos Pergamon'un ayaklanmasına neden oldu ve fırsatlardan yararlanarak kenti yönetti. Çünkü bu sırada içişleriyle bunalmış olan Lysimakhos, oğlu Agathokles'i öldürtmek zorunda kalmış ve Seleukos Nikator ülkeyi işgal ederek onu tahttan indirmiş; fakat sonradan kendisi de Ptolemaios Keraunos tarafından ihanete uğrayarak öldürülmüştür. Bu karışıklıklar sırasında Philetairos genel olarak çevresindekilere veya güçlülere her durumda hizmet ederek, dostluk ve vaatlerle kaledeki egemenliğini sürdürmüş ve böylece yirmi yıl hazinenin ve kalenin hâkimi olmuştur. Onun iki erkek kardeşi vardı. Büyüğü Eumenes küçüğü Attalos'tu..." (Strabon XIII. IV. 1–2).

Evli ve çocuk sahibi olmayan Philetairos, aileyi bir arada tutan kişiydi. Antik kaynakların iddia ettikleri gibi kendisinin çocukluğundan beri hadım olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak kardeşi Eumenes'in oğlunu evlat edindiğini ve onu kendisine halef tayin ettiğini biliyoruz. Öte yandan Pergamon'un kurucusu olarak Philetairos, yönetimi boyunca yalnızca güç sahipleri ile ilişkilerde çok becerikli ve temkinli olmakla kalmamış, aynı zamanda daha az güçlülere, özellikle komşu devletlere kendisini sevdirmeyi de bilmiştir (Strabon XIII. IV. 1–2; Malay, 1992: 14–19; Magie, 2001: 5–11; Radt 2002: 25–27).

Bilindiği üzere Büyük İskender ile başlayan ve İ.Ö. 31 yılındaki Actium Savaşı'na kadar süren Hellenistik Dönem'de Hellenlerin sosyal ve siyasal yaşamında çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişim, özellikle İ.Ö. III. ve II. yüzyıllarda artan bir ivme kazanarak Hellen kentleri üzerinde daha da etkili bir hale gelmiş; haliyle bu değişimler kentte yaşayanlara da yansımıştır. Bu de-

ğişimin en belirgin özelliği Hellen kentlerindeki hükümdarlar üzerinde etkisini göstermiştir. Önceleri kralların kendi aralarında yaptıkları savaşların kendi lehine sonuçlanması sonucunda krallar ün ve şeref kazanıyorlardı. Daha sonra özellikle de Roma ile Hellenistik krallar arasında yapılan savaşların Roma lehine sonuçlanması sonucunda kralların kendi aralarında yaptıkları savaşlardan kazandıkları ün ve şereflerin de rafa kalması kralları başka bir şekilde onur kazanma yoluna itmiştir. Bu nedenle, krallar kendilerine prestij ve onur getiren zaferlerin açığını ya kentlerde gösterişli yapılar inşa ederek ya da iâşe zorlukları çeken şehirlere tahıl bağışlayarak devam ettirmeye çalışmışlardır. (Öztürk, 1999: 82 vd.).

Bu şekilde hareket eden hükümdarlar içinde en kayda değer olanı Attaloslar sülalesidir. Attaloslar kurucu Philetairos'tan başlayarak birçok kente –Atina, Delos, Delphoi gibi- yardım etmişler ve böylece çok büyük onurlar kazanmışlardır.⁶

Nitekim Pergamon'un kurucusu Philetairos da halefi olan krallar gibi aynı şekilde hareket etmiştir. Özellikle bunların arasında İ.Ö. 281–276 şeklinde göz önünde tutulmuş olan Kyzikos'a yaptığı birkaç yılı aşkın hizmetleri burada belirtilmelidir. “Launey, Dittenberger'in kronolojisine göre Galatların istila yılı olan M.Ö. 278-77'de görev yapan Hipparkh Phoenix'in zamanına tarihlenmiş bir yazıtı da bulunan ve Herakles'in bir düşmanı yenmesini tasvir eden Kyzikos'tan bir rölyefi, Galat istilası ile birleştirmiştir. 280-79'daki Antiokhos I ile Antigonos Gonatas arasındaki savaşta ve 278-77'de Galatlara karşı olan çarpışmada kentlin arazisini korumak için askerler gönderdikten başka, Kyzikos'lulara toplam 46 talente varan para armağanları ve Galatlarla savaşları esnasında çok miktarda tahıl vermiştir; ayrıca onlara kendi egemenliği altında bulunan yerlerde ihracat vergileri ödemeksizin sığır satın alma ayrıcalığını da bağışlamıştır.” (Magie, 2001: 84–85).

Tabii ki, Kyzikos ile olan dostça ilişki, başka bir deyişle kurucunun bağışladığı bu lütüfler, karşılığında hem Pergamon'a ekonomik yarar sağlamış⁷ hem de Kyzikos'luların onun şerefine 'Philetaireia' denilen bir festival düzenlemesine neden olmuştur. (Magie, 2001: 85).

Philetairos yine Aeolis'te, Aegae'da Apollon Khrestorius'a bir tapınak inşa etmiş ve Kaikos'un ağzına yakın Pitane kentine I. Antiokhos'tan bir toprak parçası satın alınmasına yardım için en azından 30 talenton armağanda bulunmuştur. Hellas'a armağanları Boeotia'da Thespieae'da Musae'ların tapınağına ve Hermes'e bazı 'kutsal toprakların' bağışlanmasını içermiştir.

6 Örneğin, İonia Birliği'nin II. Eumenes'i onurlandırdığı dekretle, kralın Birlik şehirlerini güzelleştirmek için yaptığı büyük imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca krala ait bu onur dekretinde gelecekte de kraldan aynı beklentilerinin olduğu da vurgulanmaktadır. M.Ö. II. yüzyılda Eumenes, Atina'da Dionysos tiyatrosu yanındaki stoayı inşa ettirmiş, Delphoi'daki tiyatroyu yenilemiş ve Rhodos'lulara da tiyatrolarını mermer ile kaplayacağı sözünü vermiştir. Miletos'da bir gymnasium inşasını finanse etmiş, Rhodos'a zengin bir okul vakfının gelirlerini tahsis ederek, kentteki öğretmenlerin parasının bu vakfın gelirlerinden karşılanmasını sağlamıştır. Ayrıca Delphoi, Miletos ve İonia Birliği'yle kralın yardımından yararlanan başka kentler de kral onuruna düzenlemeye karar verdikleri şölenler ya da agonların finansmanı için çeşitli vakıflar da kurmuştur... Bkz. Öztürk, 1999.

7 Rostovtzeff tarafından Anatolian Studies presented to Sir W.M. Ramsay (Manchester 1923), s.365 ve 389'da değinilmiştir.

Görüldüğü üzere, 'en büyük ve en güzel onurlar' alan kurucu Philetairos halefi olan krallara da örnek teşkil edecek bir model olmuştur.

Sonuç

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız bütün bu bilgiler bir gerçeği ortaya koymaktadır. Hellenistik Dönem'de hükümdarlar sadece vakıflar kurmakla kalmamış kentlere çeşitli armağanlar vermişler ve kutsal alanları güzelleştirmişlerdir. Bu şekilde hareket eden hükümdarlar içinde de en kayda değer olanları Attaloslar'dır.

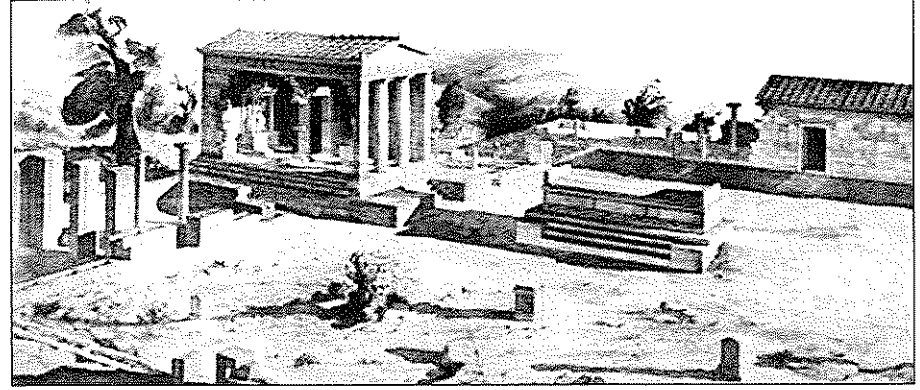
Nitekim Attalosların kurucusu Philetairos, Kaikos ve Hermos havzaları arasındaki dağlarda herhangi bir kente ait olmayan Mamurt-Kale kutsal alanında inşa ettirmiş olduğu Dor tarzındaki Meter Theon Tapınağı ile bağlantılı olarak monarşik hayırseverlik karakterinin değiştiğini göstermiştir. Çünkü Yund Dağı'nın en yüksek noktasında yer alan tapınak, kült merkezinin birinci derece sahibi olan tanrıça için yaptırılmıştır. Ancak, bölgenin jeolojik yapısında önemli bir yer tutan trakit taşının kullanılmasıyla inşa edilen bu yapı sadece dinsel bir anlam ihtiva etmez. Çünkü Philetairos'un bir vakfı olan ve ana kayanın tıraşlanması ile elde edilen düz bir kayalık zemine inşa edilen Mamurt-Kale Meter Theon Tapınağı, hanedan politikasının bir aracı olarak bu tarz anıtlar içindeki ilk ve en iyi örnektir.

Kaynaklar

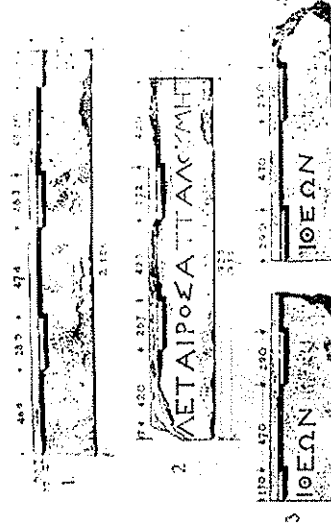
- Akkunaz, S., Anadolu'daki Dor Düzenli Tapınaklar, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın 2007 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Conze, A. und Schazmann, P., Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttinmutter unweit Pergamon. Verlag von Georg Reimer, Berlin 1911.
- Çapar, Ö., 'Anadolu'da Kybele Tapınımı', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX (1979a), ss.167-190.
- Çapar, Ö., 'Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX (1979b), ss.167-190.
- Hoffmann, A., 'Pergamon'daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihiçesi', Anadolu - Anatolia: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi 25 (2003), ss. 37-52.
- Magie, D., Anadolu'da Romalılar I: Attalos'un Vasiyeti (çev. Neziha Başgelen - Ömer Çapar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Malay, H., Hellenistik Dönem'de Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 1992.
- Ohlmutz, E., Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon, Darmstadt 1968.
- Öztürk, H.S., 'Hellenistik Çağda Onurlandırma', Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1999.
- Pausanias, Pausanian Description of Greece, with an English trans. by W.H. Jones, I-V, London, 1918-1935.
- Radt, W., Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Serdaroğlu, Ü., Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika: XII-XIII-XIV, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

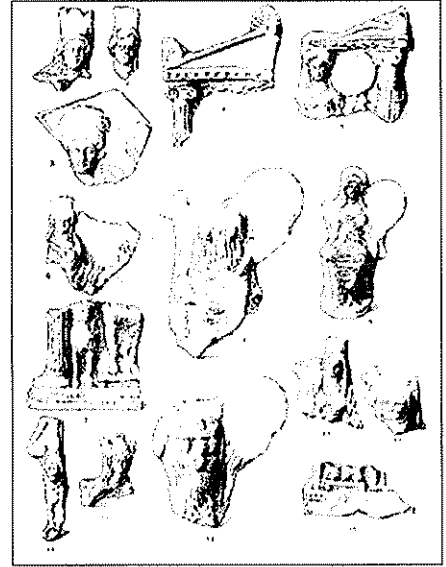
Üreten, H., 'Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, XXII, 25, (2004), ss. 185-214.

Res.1: Mamurt-Kale Meter Theon Kutsal Alanı olası görünüm

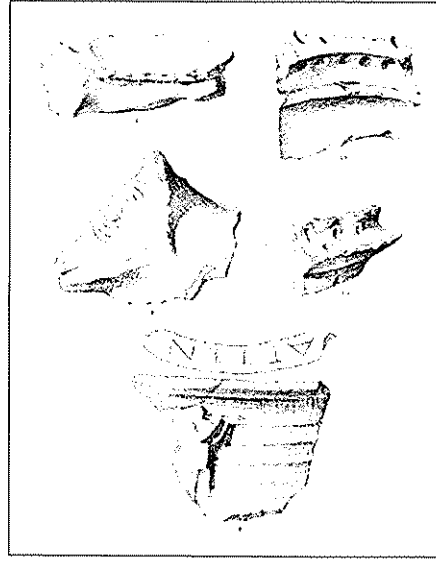

Res. 1: Mamurt-Kale Kutsal Alanı

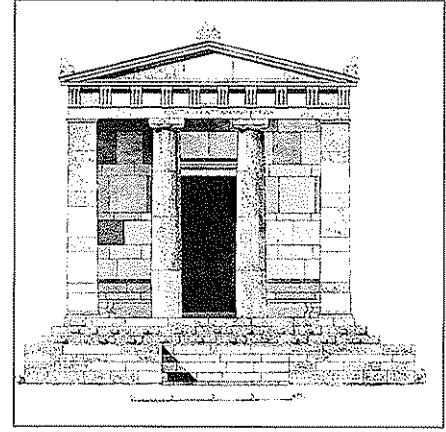

Res.2: Üç blok halindeki arşitrav parçaları

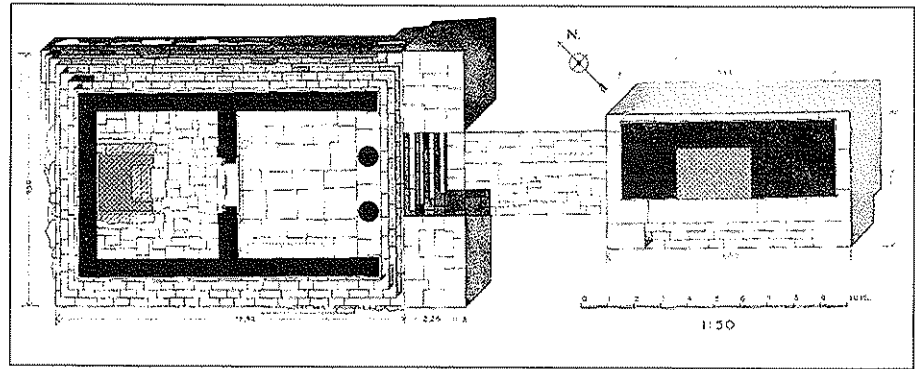
Res.3: Kült objeleri

Res.4: *ATTIN* yazısının bulunduğu kırık kap parçasını

Res.6: *Mamurt-Kale Meter Theon Tapınağı cephe restitüsyonu*

Res. 5: *Mamurt Kale Meter-Theon Tapınağı*